

УДК 314.15-054.57

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ МІГРАЦІЙ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1989-2001 РОКАХ

Людмила Хрящевська

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
54030, Україна, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: Ludahryashev@mail.ru

Міграційні процеси – невід’ємна та постійна складова історії людства. Вони є найголовнішими чинниками, що впливають на перспективи економічного, соціального та культурного розвитку України. В одному із своїх виступів голова підкомітету ВРУ у закордонних справах І.Ф. Курас назвав Україну, починаючи з 1994 р., країною міграцій, оскільки щорічні втрати населення з цього року, за офіційними даними, за рахунок міждержавних міграційних потоків становили від 80 до 140 тис. чол. [1].

Метою даної статті є визначення маятникової, сезонної й епізодичної міграції як демографічних процесів, унаслідок яких відбуваються якісні та кількісні зміни у складі населення [2]. Вплив міграційних процесів у різний час, в яких беруть участь сотні тисяч сільських мігрантів, позначається на соціально-економічному, політичному та культурному становищі села та країни у цілому. Що стосується аграрного сектору України у 1989-2001 рр., то міграційні процеси у даний час є особливо відчутними. Вони були однією з основних причин поглиблення кризи, в якій знаходилося сільське господарство.

Найбільше про кількісний і якісний склад, територіальне розміщення сільських мігрантів ми дізнаємося із щорічних даних державного комітету статистики України [3, с. 87]. Нову сторінку у вивченні міграції населення загалом, та, зокрема, в українському селі, перегорнули вітчизняні науковці з проголошенням незалежності України. Найбільш цінним джерелом з теорії міграційних процесів, не тільки у національному, але й у світовому вимірі, є енциклопедія за редакцією Ю.І. Римаренка. Ґрунтовний аналіз демографічних чинників занепаду українського села, у тому числі міграції селян, здійснили історики: С.М. Тимченко [4], який завершує

своє дослідження останнім союзним переписом 1989 р., Панченко П.П. [5], Вівчарик М.М. [6].

Велику увагу впливу динаміки чисельності та складу селян на соціально-економічний розвиток аграрного сектору приділяють економісти: П.Т. Саблук [7], І.М. Прибиткова [8], О.А. Богуцький [8] та інші. У даних працях автори роблять спробу висвітлити реальну демографічну ситуацію в українському селі, показати вплив демографічних чинників на розвиток сільськогосподарського комплексу.

Перш ніж охарактеризувати показники різних видів міграцій сільського населення, визначимо причини даного явища. Основними серед них є: безробіття селян внаслідок занепаду сільськогосподарських підприємств, низька заробітна плата, відставання культурного розвитку сільського сектору, недостатнє медичне обслуговування, занепад інфраструктури села. У результаті з 1989 по 2001 рр. міграційні потоки сільських жителів посилились. Основною ознакою даних процесів була їх нерегульованість і стихійність.

Найбільше на перерозподіл населення між містом і селом впливають внутрішні міграції. За тринадцятирічний період їх напрямок змінювався тричі. Згідно з результатами Всесоюзного перепису населення 1989 р. кількість осіб, що хоча б один раз мігрували у загальній чисельності населення у містах становила – 52%, а у сільській місцевості – 28% [10]. На дату перепису 1989 р. кількість осіб, що вибули у місто із сільської місцевості Української РСР становила 533 264 чол., а у зворотному напрямку у села мігрувало лише 310 055 чол. [11, с. 529].

Таким чином, за рахунок внутрішньої міграції у 1989 р. села України втратили

223 209 чол. До 1992 р. міграційне сальдо селян (перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими) було від'ємним, хоча були винятки. Перевищення прибулих селян над вибулими спостерігалися у деяких Південно-східних областях України: Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській та Одеській, однак даний відсоток був незначним і не впливав на загальний перерозподіл трудових ресурсів села. У 1990-1991 рр. майже 80% сільських мігрантів змінювали своє постійне місце проживання у межах України, в основному на користь міста.

Починаючи із 1992 і до 1994 р., у результаті проведення економічних реформ, які започаткували новий вид господарювання на землі, напрямок міграції змінився у позитивний для сільської місцевості бік за кількісними показниками. Так, у 1992 р. перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими було найвищим і становило 78,7 тис. чол. Однак, наступного року перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими зменшилося на 40%, а з 1994 р. міграція молоді у напрямку «село – місто» знову почала перевищувати міграцію у напрямку «місто – село». З 1993 по 1996 рр. сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і кількістю вибулих на постійне місце проживання) [12] зменшувалося, проте все ж залишалося додатнім, відповідно: 1993 р. – 41,7 тис. чол.; 1994 р. – 0,5 тис. чол.; 1995 р. – 13 тис. чол.; 1996 р. – 7 тис. чол. [13]. За 1995-1996 рр. кількість прибулих до сільської місцевості України перевищувала кількість вибулих із села більш як на 20 тис. осіб. 55% з них мігрувала у села з міст, решта трудового потенціалу села поповнилася за рахунок зовнішньої міграції. З 1997 р. (– 1,1 тис. чоловік) і до сьогодні міграційне сальдо носить від'ємний характер.

Наступним видом переміщень сільської робочої сили є сезонні міграції. Сезонні міграції селян – це тимчасові міграції, для яких характерне сезонне територіальне переміщення мігрантів. Вони відбуваються у межах областей, між областями, населеними пунктами. Сезонними міграції називають тому, що їх частота залежить від пір року. Даний вид міграцій працездатного населення найчастіше пов'язується із сільськогоспо-

дарськими роботами, оскільки участь у них переважно беруть селяни. Не маючи роботи у місцях, де мешкають, вони змушені їхати в інші регіони України або за кордон. Прикладами сезонних міграцій є поїздки сільського населення західних і Північних областей на збір зернових, баштанних культур у Південні (Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську), обробіток цукрових буряків у Центральні (Вінницьку, Київську, Черкаську, Житомирську) області. Чимало сільських жителів Західних і Центральних областей об'єднуються у будівельні бригади та їдуть на будівництво, здебільшого у Південні області. Причинами сезонних міграцій є також надлишок робочої сили у тих чи інших регіонах, де існує безробіття, більша заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, різниця в оплаті праці між окремими регіонами [14]. Сезонні міграції протягом досліджуваного періоду майже не визначались і відносилися до інших видів міграції, у тому числі і сезонних поїздок у країни СНД та далекого зарубіжжя, внутрішньообласних міграцій.

Одним із видів внутрішніх переміщень населення є також маятникові міграції сільського населення. Маятникову міграцію визначають як систематичне переміщення населення від місця проживання до місця занять і назад, з частотою, що відповідає періодичності занять [15]. Кількість сільських маятникових мігрантів на початку 1990-х років становила 500 тис. чоловік. На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих, кожен четвертий з яких працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожен другий у містах і селищах міського типу. Найбільше маятникових мігрантів у Західних областях України: Івано-Франківській (201,7), Закарпатській (157,2) і Львівській (210,4). Основною причиною розвитку інтенсивних маятникових міграцій у названому регіоні є досить висока щільність сільських і міських поселень. Наступним центром маятникових міграцій у досліджуваній період було місто Київ. Київ, як великий науково-культурний центр з багатьма навчальними закладами та великою кількістю промислових підприємств, притягує до себе населення навколишніх сіл і міст. На початок 1990-х років найвищою маятникова

міграція була у Київській області. На 1000 працездатних сільських жителів у Києві маятниковими мігрантами працювало 253 чол. [15]. На 1992 р. коефіцієнт сільських маятникових мігрантів у Київській області становив 123,0.

Поряд із внутрішньою міграцією селян з проголошенням незалежності посилювався ще один вид міграцій – зовнішні, або міждержавні переміщення. Досить сумною є цифра 5-7 млн. громадян, що шукають роботу на сьогоднішній день за межами України [16]. Охарактеризуємо основні джерела поповнення кількісного складу сільського населення за рахунок міждержавних мігрантів з інших країн. Починаючи з початку 1990-х рр., показники зовнішньої міграції державою практично не визначалися та не регулювалися. Зовнішні міграції, які відбувалися протягом 1989-2001 рр., мали соціально-економічні, політичні чи релігійні мотиви. Не є секретом високий обіг мігрантів до України за часів Радянського Союзу з інших союзних республік. Щорічний обмін населення між Україною й іншими республіками СРСР становив понад 1,5 млн. осіб [17]. Загальновідомо, що в Україні прагнули оселитися військові пенсіонери. Впливу на динаміку сільського населення дані процеси не мали. За рахунок даних потоків мігрантів поповнювалися міські поселення, причому віковий склад погіршувався. Основним потоком зовнішньої міграції, який найбільше заслуговує на увагу, є міграція працездатної частини сільського населення у напрямку країн далекого та близького зарубіжжя. Офіційні показники, які фіксують та оприлюднюють органи державної статистики України, насправді є набагато вищими, оскільки велика частина населення виїздить з України нелегально, або під виглядом туристів. Однак навіть дані офіційної статистики демонструють протягом досліджуваного періоду збільшення кількості сільського населення, що постійно чи сезонно працюють за кордоном. Додатними, хоча і незначними (1,4) є показники внутрішньо-регіональної міграції у межах України, й у той же час невітійною була зовнішня та міжрегіональна міграції сільського населення. Число вибулих із села до країн СНД на 1503 перевищувало кількість прибулих. Щодо країн далекого зару-

біжжя, то даний показник становив 3403 на користь останніх.

Проаналізуємо дані показники протягом 1990-2000 рр. по регіонам. Додатними дані показники простежувалися лише у семи областях у 1990 р.: Вінницькій (161), Івано-Франківській (67), Київській (127), Одеській (1), Полтавській (66), Чернігівській (37), Луганській (140). За рік до розряду регіонів з додатними показниками зовнішньої міграції сільського населення приєдналася Донецька область, а із даного ряду вийшла Луганська. Слід зазначити, що найбільш негативними дані показники у 2000 р. були у сільській місцевості АРК, Волинській і Закарпатській областях. Майже вдвічі протягом року зросло негативне сальдо міграції у Черкаській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій областях.

Серед основних соціальних наслідків міграції селян України, що тісно взаємопов'язані між собою, слід виділити наступні: швидкі темпи старіння українського села та підвищення показників демографічного навантаження (відношення осіб непрацездатного віку до осіб працездатного віку); у результаті зменшення людності (густоти) сільських жителів пришвидшили процес руйнування поселенської мережі.

Міграція спричинила різке старіння сільського населення. Майже у половині областей України частка сільських жителів старших від працездатного віку наблизилась до третини або перевищила цю величину. За підрахунками П.П. Панченка, із загальної частки молоді, яка вступає у працездатний вік лише близько 10% залишається на роботі у сільському господарстві [18]. Особливо інтенсивно зменшується чисельність аграрних працівників у віддалених від міст сільських поселеннях.

Підтвердженням цього є також різниця у середньому віці сільських і міських жителів, що становить 5 років. На початок 2000 р. в селах середній вік становив 40,6 років (39,5 у чоловіків, 42,9 у жінок), у містах – 35,6 років (35,3 і 36,3 відповідно). Коли у 1977 р. пенсіонером був кожен п'ятий селянин, то у 1991 р. – кожен третій. Наймолодший середній вік селян спостерігається у західних і південних регіонах України: Закарпатській,

Рівненській, Миколаївській, Херсонській областях, АР Крим, тоді як старіше населення – у центральних областях.

Зменшення кількості сільських жителів тягне за собою адміністративно-територіальні перетворення селищ міського типу у сільські поселення, об'єднання сіл. Кількість сіл із числом жителів понад 500 чоловік за міжпереписний період скоротилася на 11%. У той же час кількість населених пунктів, в яких проживає до 25 жителів, збільшилася у 1,5 рази (із 896 до 1336). У 1991 та 1995 рр. державним комітетом статистики було обстежено усі, без винятку, сільські населені пункти [19]. Обстеження показало, що 47,9% сіл мають низький рівень забезпеченості об'єктами соціальної сфери, що стало однією з найважливіших причин того, що у них проживало лише 13,6% сільських жителів. Скорочення населення, у свою чергу, спричиняє обезлюднення та відмирання сіл. Отже, протягом 1989-2001 рр. тривав процес руйнування поселенської мережі, збільшувалася кількість спорожнених селянських осель.

Достатня густина (щільність) сільського населення – головна умова забезпечення сільського господарства трудовими ресурсами. Саме від їх кількості та якості залежить інтенсивність господарювання, використання землі. У 1989 р. нараховувалося близько 28767 сіл, густина населення на один населений пункт становила 595 чол. чол., всього у них проживало 17,1 млн. сільських жителів. За 13 років чисельність сіл зменшилася на 117.

У 2001 р. кількість сільських населених пунктів в Україні налічувалося вже 28651 із загальною кількістю населення 15,9 млн. чол., а людність сіл також, відповідно, зменшилася до 542 чол. на одне село. За десять років 233 села стали безлюдними. Найбільше їх нараховується у Київській області – 78, Харківській – 23, Миколаївській – 19, Полтавській – 14, Чернігівській – 13. По Україні 3538 сільських населених пункти відносять до категорії вмираючих, 4216 – до категорії занепадаючих. У результаті у сільській місцевості у багатьох регіонах утворюються та розширюються слабозаселені території, де через це вилучаються із сільськогосподарського обороту значні за площею землі.

У 1990-х рр. знято з обліку й об'єднано з іншими понад 300 сільських населених пунктів. Близько 8 тисяч деградуючих сільських поселень втратили можливість самовідтворюватись і понад 120 районів охоплено демографічною та поселенською кризою. Серед сіл знятих з обліку було багато таких, які після здійснення аграрної реформи могли б успішно функціонувати.

На характер усіх соціальних процесів, що відбувалися в українському селі протягом досліджуваного періоду, значною мірою вплинула економічно необґрунтована політика ліквідації «неперспективних» сіл, що відбувалася у 60-80 рр. ХХ ст. Дану політику щодо українського села детально проаналізували у своїх наукових працях Кривчик Г.Г. [20], Кузнецов О.А. [21], Полякова Л.І. [22] й інші, зробивши висновок, що вона призвела до руйнації поселенської мережі в Україні, ускладнила розв'язання завдань благоустрою сіл і сприяла посиленню міграції сільських жителів до міст, загострила і без того напружену проблему трудових ресурсів сільського господарства.

Отже, проаналізувавши основні показники та види міграції сільського населення протягом 1989-2001 рр., можемо зробити висновки. Міграційні процеси слід розглядати як одну з основних причин соціального занепаду українського села протягом досліджуваного періоду, оскільки вони впливають на перерозподіл населення, «вимиваючи» із сіл прошарок не тільки працездатних, але й дітнороджуваних груп населення, загострюючи процес старіння, знижуючи природний приріст сільських жителів.

Однією з форм можливого регулювання зовнішньої міграції є розвиток легальної трудової міграції. Повинно вирішитись питання про повний статистичний облік трудових м'ягтників і сезонних мігрантів із сільської місцевості, організація моніторингу процесу трудових м'ягтників і сезонних міграцій на селі та проводити наукові дослідження з даної проблеми.

На сьогодні процес міграції селян є однією з найактуальніших проблем розвитку аграрного сектору України. Поряд із внутрішньою міграцією селян в останнє десятиріччя посилилась зовнішня міграція працездатної сільської молоді, погіршуючи і до того скла-

дну демографічну ситуацію. Щорічно за кордон виїжджає близько 50 тисяч селян, серед яких основними категоріями є молодь і жінки. Особи молодші працездатного віку у структурі тих, хто виїжджає, становлять понад 90%, а співвідношення між чоловіками і жінками – 52 і 48%.

Сучасні міграційні процеси відбуваються стихійно, їм притаманний вищий рівень освіти та професійної кваліфікації трудових мігрантів, ніж це було у роки попереднього перепису.

На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору найважливішим є сталість демографічних процесів, припинення міграції працездатного населення. Незважаючи на прийняття державою протягом останнього десятиріччя правових актів, які б, здавалося, повинні покращити міграційну ситуацію на селі, станом вище у цій сфері залишається критичним.

У процесі подальших досліджень більше уваги потрібно приділити саме вивченню кількісних та якісних показників сезонних, маятникових і міждержавних міграцій сільського населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Демографічна криза в Україні її причини та наслідки: Збірник матеріалів / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. – К., 2003. – С. 40.
2. Денисенко М.Б. Миграциология / М.Б. Денисенко, А.И. Ионцев, Б.С. Хорев. – М.: МГУ, 1989. – С. 5.
3. Міграційні процеси в Україні у 1999 р. – К.: 2000. – 416 с.; Міграції населення України в 2000 році. – К., 2001. – 425 с.
4. Тимченко С.М. Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959-1989 рр. / Сергій Михайлович Тимченко. – Запоріжжя: [Б.в.], 1995. – 196 с.; Тимченко С.М. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80 рр. ХХ ст.) / Сергій Михайлович Тимченко: Дис... д. і. н.: 07.00.01 – історія України. – Запоріжжя, 1995. – 529 с.
5. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80 – на початку 90 рр. / П.П. Панченко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – № 1. – С. 18-28.
6. Вівчарик М.М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства / М.М. Вівчарик // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 98-104.

7. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади / За редакцією П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.; Ринкова трансформація економіки АПК / За ред. Саблука П.Т., Амбросова В.Я., Мазнева Г.Є. – Ч. I: Соціально-економічні проблеми розвитку села. – К.: ІАЕ УААН, 2002.

8. Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу? / І.М. Прибиткова // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 3. – С. 22-24; Прибиткова І.М. Україна 90-х: Демографічна ситуація. Вікова структура населення / І.М. Прибиткова // Наука і суспільство. – 1998. – № 1. – С. 10-13.

9. Богущкий О.А. Демографічна ситуація на селі / О.А. Богущкий // Економіка АПК. – 1997. – № 11. – С. 54-59.

10. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання / Є.І. Воробін, О.А. Ганюков, П.Ю. Дуленко та інші. – К.: Академпрес, 1998. – С. 25.

11. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М.: Финансы и статистика, 1990. – С. 528-529.

12. Уманець Т.В. Статистика: навчальний посібник / Т.В. Уманець, Ю.Б. Пігарев. – К.: Вікар, 2003. – С. 206.

13. Населення України, 1995 / Міністерство статистики України. – К., 1997. – С. 74.

14. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри // Енциклопедія / Упорядник та редактор Ю.І. Римаренко. – К., 1998. – С. 134.

15. Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової маятникової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів / Г. Старостенко // Економіка України. – 1994. – № 2. – С. 55, 71.

16. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. Із співдоповіді голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Г. Крючкова на парламентських слуханнях 21 травня 2003 р. // Голос України. – 2003. – 3 червня. – С. 8.

17. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 1997. – С. 9.

18. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Тов-во «Знання», КОО, 2000. – С. 295.

19. Максим'юк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України / О. Максим'юк // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 2. – С. 33.

20. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст. / Г.Г. Кривчик: дис... д. і. н.: 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровськ, 2002.

21. Кузнецов О.А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і – перша половина 80-х років ХХ ст.) / О.А. Кузнецов: дис... к. і. н.: 07.00.01 – історія України. – Запоріжжя, 2003.

22. Полякова Л.І. Етносоціальні процеси на півдні України у 60-80-х рр. ХХ ст. / Л.І. Полякова: дис... к. і. н.: 07.00.01 – історія України. – Запоріжжя, 2000.

Хрящевська Людмила *Соціальні наслідки міграцій сільського населення України у 1989-2001 роках*

Проаналізовані основні показники та види міграції сільського населення України, з'ясовані причини даного явища; виявлені основні ознаки міграційних процесів в досліджуваній період. Охарактеризовані основні джерела поповнення кількісного складу сільського населення за рахунок міждержавних мігрантів із інших країн. Визначені основні соціальні наслідки міграції селян України та характер соціальних процесів, який відбувався в українському селі протягом 1989-2001 рр.

Ключові слова: наслідки, міграції, демографічні процеси, кількісний та якісний склад, внутрішня, сезонна, маятникова міграції, зовнішні переміщення

Хрящевская Людмила Социальные последствия миграций сельского населения Украины в 1989-2001 годах

Проанализированы основные показатели и виды миграции сельского населения Украины, выясненные причины данного явления; выявленные основные признаки миграционных процессов в исследуемый период. Охарактеризованы основные источники пополнения количественного состава сельского населения за счет межгосударственных мигрантов из других стран. Определены основные социальные последствия миграции крестьян Украины и характер социальных процессов, который происходил в украинском селе в течение 1989-2001 гг.

Ключевые слова: *последствия, миграции, демографические процессы, количественный и качественный состав, внутренняя, сезонная, маятниковая миграции, внешние перемещения*

Hryashchevska Lyudmyla Social Consequences of Migrations of Rural Population of Ukraine in 1989-2001

Described indexes of different types of migrations of rural population, reasons of this phenomenon are certain. Basic among them is: unemployment of peasants, as a result of decline of agricultural enterprises, subzero salary, lag of cultural development rural to the sector, insufficient medical service, decline of infrastructure of village. As a result from 1989 to 2001 the migratory streams of villagers increased. The basic sign of these processes was their unsettled and spontaneity.

Among the basic social consequences of migration of peasants of Ukraine, it follows to distinguish the following: rapid rates of aging of the Ukrainian village, increase of indexes of the demographic loading (attitude of persons of the disabled age is to the persons of capable of working age). The result of accelerated the process of destruction of villages network.

Migratory processes it follows to examine as one of principal reasons of social decline of the Ukrainian village during the investigated period, as they influence on the redistribution of population, «hollow out» from villages the layer of not only capable of working, but also reducing the natural increase of villagers.

One of forms of the possible adjusting of external migration there is development of legal labour migration. It must decide a question about the complete statistical account of labour pendulum and seasonal migrants from rural locality, organization of monitoring of process of labour pendulum and seasonal migrations on a village and to carry out researches on this issue.

For today a process of migration of peasants is one of the most actual problems of development agrarian to the sector of Ukraine. Next to internal migration of peasants external migration of capable of working rural young people increased in the last decade, worsening difficult demographic situation.

Modern migratory processes take place spontaneously, inherent higher level of education and professional qualification of labour migrants. On the modern stage for successful reformation agricultural to the sector major is constancy of demographic processes, stopping of migration of capable of working population. Without regard to an acceptance the state during the last decade of legal acts that, it seemed, must improve a migratory situation on a village, position in the field of it remains critical.

Keywords: *consequences, migrations, demographic processes, quantitative and quality composition, internal, seasonal, pendulum migrations, external moving*

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 28.03.2016 р.